

THE THIRD CRUSADE AND THE CHANGE OF THE CYPRUS COINAGE SYSTEM

ТРЕТІЙ ХРЕСТОВИЙ ПОХІД І ЗМІНА МОНЕТНОЇ СИСТЕМИ КІПРУ

Vasyl Orlik

доктор історичних наук, професор

E-mail: v.m.orlik@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7947-9557

Researcher ID: C-1025-2019

Scopus Autor ID: 57195333722

Центральноукраїнський
технічний університет, Україна

Vasyl Orlyk

PhD hab. (History), Professor

E-mail: v.m.orlik@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7947-9557

Researcher ID: C-1025-2019

Scopus Autor ID: 57195333722

національний Central Ukrainian National Technical University,
Ukraine

ABSTRACT

Eight Crusades were carried out between 1096 and 1291. The Third Crusade of 1189–1192, due to the resonance of the loss of the Holy Land, was attended by three of the most powerful European monarchs, including the Holy Roman Emperor Frederick I Barbarossa, King of England, Duke of Normandy and Aquitaine, Count of Anjou Richard I the Lionheart, and King Philip II of France. One of the results of the Third Crusade was the establishment of the Crusaders' power in Cyprus. The Crusaders, in particular, probably the Templars and Guy de Lusignan, established a new coinage system in Cyprus, replacing the Byzantine system that had existed until 1191. The first issues of the Crusaders in Cyprus were electric coins - white bezants and bilon deniers. The first bilon denier coins, including those with the letters R-E-X and coins those with the portrait of Guy de Lusignan on the obverse and the Church of the Holy Sepulcher on the reverse, and the legends REX GVIDO D/+E IERUSALEM, contained only about 2 % silver, as did the tetraterons of the previous ruler of Cyprus, Isaac Comnenus. Subsequent issues of bilon deniers had a much higher percentage of silver: about 23.7 % in Henry I coins, about 62.9–65.2 % in Hugo III coins and were minted in the European style with the image of stars, gates and crosses. The Byzantine style of iconography was preserved only for the electric white bezants, which were issued until 1285, under the reigns of Amaury I (1194–1205), Hugo I (1205–1218), Henry I (1218–1253), Hugo III (1267–1284) and John I (1284–1285).

Key words: *Crusades, Byzantine style, Cyprus, coins, deniers, Richard I, Guy de Lusignan, Templars.*

Постановка проблеми. Період кінця XI – XIII ст. увійшов до світової історії як епоха хрестових походів, які дійсно стали однією із наймасштабніших і найвинятковіших сторінок середньовіччя. Це пов'язано з часовими рамками, обсягом людських та матеріальних ресурсів, географічними масштабами, участю у хрестових походах видатних особистостей того часу. Усього протягом 1096–1291 рр. було здійснено вісім хрестових походів. Як відомо, у результаті Першого хрестового походу створено чотири держави хрестоносців: Графство Едеса, Князівство Антіохії, Єрусалимське королівство та Графство Тріполі. Другий хрестовий похід було оголошено після втрати Едеси хрестоносцями. Проте найбільшою втратою хрестоносців стало захоплення Салах ед Діном 1187 р. Єрусалиму та, практично, усієї Святої Землі. Якщо у Першому хрестовому поході монархи не брали участі, то до Другого приєдналися лише граф Савойський та Морієнський Амадей III, який, щоправда, помер у дорозі, фактично, так і не ставши його учасником. А от у Третньому хрестовому поході 1189–1192 рр., через резонанс втрати Святої Землі, взяли участь троє наймогутніших європейських монархів, зокрема імператор Священної Римської імперії Фрідріх I Барбаросса, король англійців, герцог норманів та аквітанців, граф Анжу Річард I Левове Серце та король Франції Філіп II Август.

На шляху до Акри 12 квітня 1191 р. флот Річарда I Левове Серце потрапив у сильний шторм, три кораблі зазнали аварії й затонули поблизу кіпрського узбережжя біля порту Лімасолу. Частини екіпажів, яким удалося висадитися на сушу, за наказом кіпрського узурпатора Ісаака Комніна було взято в полон, а їхнє майно конфісковано. Корабель англійського короля з його сестрою Джоанною та нареченою Беренгарією, донькою наваррського короля, котрі супроводжували Річарда I Левове Серце у хрестовому поході, викинуло штормом на берег о. Кіпр, де вони були захоплені тим самим Ісааком Комнінім, котрий став вимагати за них викуп. У відповідь на такі дії 6 травня 1191 р.

англійські війська захопили місто Лімасол. Річард I Левове Серце захопив острів та усунув від влади Ісаака Комніна. Англійський король початково продав острів, а фактично передав в оренду з викупом орденів тамплієрів (*Pauperes commilitones Christi Templique Solomonici*), які заплатили лише аванс 40 000 динарів/безантів, а ще 60 000 із необхідних для закриття угоди на 100 000 безантів тамплієри мали сплатити з доходів, отриманих на Кіпрі. Проте згодом Річард I Левове Серце 1192 р. був змушений розірвати цю угоду та продати острів королю Єрусалиму Гі де Лузіньяну, котрий заснував на Кіпрі династію Лузіньянів, яка правила островом близько 300 років. Таким чином, із травня 1191 р. Кіпр потрапив під владу хрестоносців. Нові господарі острова створили свої органи управління островом і запровадили власну монетну систему, адже емітування власних монет було не лише бажанням контролювати грошовий ринок своєї країни «з міркувань законності та порядку, а також для отримання фінансової вигоди, престижу та політичного впливу», вагомим засобом пропаганди своєї влади» (Metcalf 1998: 1). Статус монетного сеньйора підкреслював його особливе становище у «складній феодальній ієрархії Латинського Сходу» (Орлик 2012: 161).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми перших емісій хрестоносцями власних монет на о. Кіпр після його захоплення англійським королем Річардом I Левове Серце розглядалися у працях М. Д. О'Хара (O'Hara 1989), М. Філіпса (Phillips 1991, pp. 22–34; 1993, pp. 22–33), С. Бендалля (Bendall 2002; Bendall 2004), І. Шульце та В. Шульце (Schultze 2003), Д.М. Меткалфа (Metcalf 1995; Metcalf 1998), М. Хенді (Hendy 1999), В. Орлика (Orlyk 2021) та інших. У даних публікаціях висловлені гіпотези про деякі типи перших монет, емітованих хрестоносцями на Кіпрі, проте на сьогодні відсутнє дослідження, яке б об'єднало аналіз усіх типів монет, що сформували монетно-вагову систему Кіпрського королівства а також процес переходу від візантійської монетної системи до європейської та монетних систем держав хрестоносців.

Мета статті – дослідити процес переходу на о. Кіпр від візантійської монетної системи до монетних систем держав хрестоносців у результаті Третього хрестового походу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші монети хрестоносців, на яких зафіксовано місце карбування: о. Кіпр, – електрові безанти⁶ Гі де Лузіньяна, які мають легенду REX GVI / DO DECIPRO та REXGVIDO / DECIPRO (Metcalf 1998: 138), а також білонові деньє цього монарха із легендою REX GVIDO / DE CIPRO (Schlumberger 1954: 183–184). Необхідно зазначити, що Гі де Лузіньян був лише власником острова, а не його королем. Першим, офіційним королем Кіпру, став наступник Гі де Лузіньяна Аморі I (Амальріх) (Amaury de Lusignan), який отримав королівський титул у 1197 р. від імператора Священної Римської імперії Генріха VI Гогенштауфена. Після шлюбу із вдовою Генріха Шампанського Аморі I став також і королем Єрусалиму під іменем Аморі II. Але на монетах Аморі I його титул короля Кіпру не вказувався, лише зазначалося місце карбування DE CIPRO. У той же час на його монетах у Єрусалимському королівстві, які тоді карбувалися в Акрі, містився титул Аморі II AMALRICVS REX. Вперше титул REX CYPRI на монетах Кіпру було використано в емісіях Гуго I (Hugues), короля Кіпру 1205–1218 рр.

У працях багатьох дослідників а також каталогах монет держав хрестоносців першими емісіями хрестоносців на о. Кіпр вказуються електрові безанти⁷ та білонові деньє Гі де Лузіньяна, які прийшли на заміну монетам Ісаака Комніна, у часи правління якого (1184–1191 рр.) на о. Кіпр використовувалася візантійська монетно-вагова система та карбувалися монети з іконографією у візантійському стилі.

Проте науці відомі ще два типи монет, емісію яких дослідники відносять до Кіпру. Це, насамперед, мідна монета у візантійському стилі, але виготовлена за ваговою системою хрестоносців, на аверсі якої зображено фігуру правителя, а на реверсі літери R-C-X на кінцях хреста (Рис. 1).

⁶ Електрові або білі безанти монети чашоподібної форми (використання терміна «скіфатна» неправильне), які карбувалися на Кіпрі після встановлення на ньому влади хрестоносців зі сплаву золота і срібла на основі візантійських трахей.

⁷ Термін «безант» (bezant d'or, besant, bisantin від лат. *besantius, bisantius, bysantius*) у період середньовіччя в Західній Європі використовувався для опису золотих монет Сходу, перш за все візантійських номізм, а після реформи імператора Олексія I Комніна – гіперпіронів (грец. νόμισμα ὑπέρπυρον, *nómisma hypépyron*, «надчиста номізма»). Пізніше ця назва закріпилася в середовищі хрестоносців для позначення золотих динарів, карбованих ісламськими правителями. Золоті монети, карбовані в Єрусалимському королівстві та графстві Тріполі, були названі «сарацинськими безантами», адже вони були імітаціями арабських динарів.



Рис. 1 Монета неправильної округлої форми, її діаметр – 17 мм, вага – 0,919 г.

Ав.: Погрудне зображення правителя з бородою та вусами.

Рев.: Хрест, розташований на горизонтальних рисках, на кінцях хреста містяться літери R-Є-X.

Спроби дослідити та атрибути даний різновид монети розпочинаються наприкінці 80-х років XX ст. і тривають донині. Проте необхідно зазначити, що на сьогодні немає єдиної обґрунтованої позиції дослідників щодо емітенту даної монети та місця її карбування.

Гіпотезу про те, що емітентом монет із літерами R-Є-X був візантійський імператор Alexius II обґрунтовує М. D. О'Нара. Маркус Філіпс та Давід Меткалф припускають, що ці монети можуть бути церемоніальними випусками монет візантійського імператора Мануеля I та єрусалимського короля Балдуїна III, карбованими на монетному дворі Антіохії 1159 року. Досить скептично сприймає ідеї щодо візантійського походження монет із літерами R-Є-X М. Хенді. Дослідники С. Бендал, а також Інґрід і Вольфганг Шульц вважають, що ці монети були карбовані на о. Кіпр під час Третього хрестового походу англійським королем Річардом I Левове Серце. Нами висловлене припущення та наведені аргументи про карбування даного типу монет на о. Кіпр у період після захоплення цього острова Річардом Левове Серце і до початку карбування білонових деньє Гі де Лузіньяном (Orlyuk, 2021).

Метрологічні дослідження монет Кіпру, карбованих у 80-х роках 12 ст. – середині 13 ст., та порівняння їх із монетами Антіохійського князівства, де могли би за деякими припущеннями дослідників карбуватися монети із літерами R-Є-X, чітко вказують на їхнє кіпрське походження, перш за все за елементним складом монет. Також їхнє кіпрське походження засвідчує іконографія, зокрема, монети R-Є-X (Рис. 1) мають спільні риси з монетами, викарбованими на Кіпрі з 1184 до 1194 року (Рис. 2), а саме під час правління Ісаака Комніна та Гі де Лузіньяна (1192–1194), що свідчить про те, що ті самі монетні майстри могли працювати над монетними штемпелями різних правителів.



Рис. 2

- а.** Тетартерон Ісаака Комніна, узурпатора на Кіпрі (1184–91), – 3,02 г, 20 мм;
б. Білий безант Гі де Лузіньяна (1192–1194), Кіпр, – 4,047 г, 32 мм (Metcalf 1998, pl. 1, no. 4.)

Зображення правителя на монетах із літерами R-Є-X (рис. 1), особливо зображення обличчя, є не просто найбільш близьким, а, фактично, ідентичним до зображень цього елемента іконографії на білих безантах (white bezants) Гі де Лузіньяна, володаря Кіпру (рис. 2а), так, зокрема, до white bezants #3–4 типу 1а, за класифікацією проф. Д.М. Меткалфа (Metcalf 1998: Pl.1, #4–5). Саме на цих монетах, як і на монетах із літерами R-Є-X, відсутня традиція зображення видовженого обличчя правителя за рахунок масивної щелепи або бороди, що має місце на візантійських монетах XI–XII ст. Таким чином, можна стверджувати, що іконографія монет R-Є-X має багато спільних рис із

монетами, карбованими на о. Кіпр у період 1185–1194 рр., зокрема в часи правління Ісаака Комніна та Гі де Лузіньяна. Наявність схожих елементів в іконографічному зображенні корони та обличчя правителя монет із літерами R-Є-X та монетами, карбованими на о. Кіпр лише у досить короткий часовий проміжок 1185–1194 рр., вказує на те, що монетні штемпелі для їхнього карбування могли бути виготовленими одним майстром або кількома, пов'язаних між собою, майстрами.

Усі аналізовані нами монети мають вагу в межах 0,69–1,08 г. Метрологічно досліджувані нами монети з літерами R-Є-X відповідають білоновим деньє та мідним фракціям деньє – rougeoise, які карбувалися в державах хрестоносців у середині XII–XIII ст. Відповідність монет із літерами R-Є-X монетній стопі держав хрестоносців свідчить, що їхнє карбування розраховувалося саме на грошову систему цих держав, а не Візантії. У такому випадку іконографічна близькість до візантійських монет може свідчити про те, що досліджувані нами монети могли бути карбовані для потреб території, пов'язаної із Візантійською імперією, але на яку була поширена влада хрестоносців, а наприкінці XII ст. саме о. Кіпр був такою єдиною територією.

У ході дослідження типу монет R-Є-X нами виокремлено два його підтипи (Рис. 3).

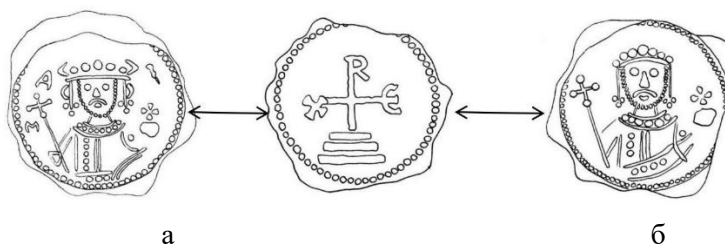


Рис. 3 а – підтип 1; б – підтип 2

Підтип 1.

Ав.: Погрудне зображення фігури правителя з короткою бородою та вусами. Монарх у лівій руці тримає хрест, а в правій «Globus cruciger», що є одним із трьох символів влади монарха. Правитель носить стемму (корону) з підвісками та бічними петлями («вушками»), що закінчувалися потрійними краплями, комірцем і коштовним лоросом спрощеного типу. У лівій нижній частині монети між зовнішнім колом і зображенням володаря містяться елементи, схожі на літери М А та Є М А. На жаль, обмежена кількість монет даного типу не дозволяє беззаперечно стверджувати, чи це дійсно елементи легенди монети, чи елементи зображення, чи дефекти монетного штемпеля.

Рев.: Хрест на Голгофі, на кінцях якого містяться літери R-Є-X.

Підтип 2.

Ав.: Погрудне зображення правителя з бородою та вусами. Монарх у лівій руці тримає хрест, а в правій «Globus cruciger», що є одним із трьох символів влади монарха. Правитель носить стемму з підвісками без бічних петель («вушок»), що закінчувалися потрійними краплями, комірцем і прикрашеним лоросом спрощеного типу.

Рев.: Аналогічний типу 1.

За іконографічним виконанням перший тип дещо складніший, а другий – похідний від першого зі спрощеною іконографією. Ми дослідили 10 монет першого підтипу і 29 монет другого підтипу. Монети першого типу є найбільш рідкісними і належать до Extremely Rare (XR), а другого – до Very Rare (VR). На наше переконання, саме випуском монет першого типу була розпочата емісія монет із літерами R-Є-X. Наявність дещо спрощеного іконографічно другого типу монет свідчить про те, що випуск монет із літерами R-Є-X не був одноразовою акцією, присвяченій якійсь одній події, а тривав певний проміжок часу. Детальний іконографічний аналіз відомих ним зображень 39 монет виконано за допомогою растрового графічного редактора Adobe Photoshop, що дозволило нам виділити 5 штемпелів аверсу та 6 штемпелів реверсу на 10 монетах першого підтипу (1 штемпель аверсу та 1 реверсу не ідентифіковано, 1 зображення реверсу недоступне). Щодо другого підтипу, то проаналізовані 29 монет були карбовані 22 штемпелями аверсу та 23 штемпелями реверсу (5 штемпелів аверсу і 4 реверсу не ідентифіковано).

Існування двох різновидів монет зазначеного типу свідчить про те, що монети R-Є-X випускалися протягом певного часового періоду, а не були коротким випуском, оскільки спрощення іконографії характерне для більш тривалого випуску. На жаль, спільних штемпелів реверсу між двома різновидами не виявлено. Це може бути тому, що наявна відносно мала кількість монет, особливо підтипу 1 (10 монет), а також їх поганий стан збереження. Однак існує дуже схожий

реверсний штемпель, який вказує на спільний монетний двір для обох підтипів. Реверси двох монет обох підтипів відрізняються лише формою літери Є (рис. 4).

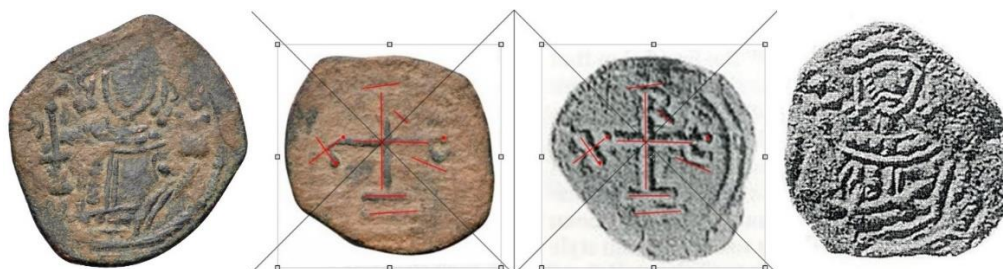


Рис. 4

Нами було проведено енергодисперсійний рентгенофлуоресцентний аналіз (ЕДРФА) металу, з якого карбовані ці монети. Для аналізу використано 1 монету першого підтипу і 2 монети другого підтипу. Ми зробили заміри елементного складу металу, з якого були карбовані вказані вище 3 монети, за допомогою прецизійного експрес-аналізатора складу речовини Expert 3L. Даний аналіз засвідчив, що монети виділеного нами першого підтипу містять у своєму складі срібло – близько 2 %, тобто початково монети карбувалися як білонові (Таблиця 1).

Таблиця 1

Елементний склад монет із літерами R-Є-X

Елементи	Частка %		
	Підтип 1	Підтип 2	Підтип 2
12 Mg	1,921±0,468	-	-
13 Al	3,051±0,143	4,137±0,148	1,379±0,073
14 Si	23,009±0,160	15,702±0,100	10,362±0,055
15 P	0,060±0,014	0,162±0,014	0,183±0,010
16 S	0,273±0,009	0,569±0,011	0,61±0,006
19 K	1,600±0,011		
20 Ca	2,863±0,016		1,507±0,003
22 Ti	0,094±0,012	0,130±0,014	ppm 309±66
23V	0,086±0,009	ppm 334±86	ppm 186±41
26 Fe	0,636±0,011	0,591±0,010	0,152±0,004
29 Cu	63,784±0,333	78,201±0,153	84,875±0,084
33 As	ppm 304±75	ppm 320±67	0,058±0,005
47 Ag	1,935±0,014	0,131±0,007	0,102±0,004
51 Sb	0,164±0,017		0,229±0,010
80 Hg		ppm 487±64	
82 Pb	0,514±0,015	0,263±0,014	0,996±0,009

Проведений нами енергодисперсійний рентгенофлуоресцентний аналіз металу монет R-Є-X показав у другому зразку наявність на його поверхні слідів Меркурію (80 Hg) і незначний, близько 0,1 %, срібла (47 Ag). Фактично, аналогічний вміст срібла має й інший – третій дослідний зразок. Як відомо, Меркурій (80 Hg) використовується для позолочення або посріблення поверхні матеріалу, в останньому випадкові утворювалася інтерметалічна сполука Меркурію та срібла – HgAg. При сильному нагріванні амальгами Меркурію випаровується, і на поверхні залишається лише срібло. Ймовірно, третій дослідний зразок монети з літерами R-Є-X також містив на поверхні срібну амальгаму. Посріблену монету з літерами R-Є-X, знайдену в Леванті, описав С. Бендал (Bendall 2004: 85–86). Посріблені монети належать до другого підтипу монет з літерами R-Є-X. Якщо перший підтип цих монет карбувався як білоновий із вмістом срібла близько 2 %, то другий містить лише посріблення для надання вигляду білонової монети. Така практика псування емітентом якості монет мала місце у періоди різних катаклізмів, зокрема воєн. Також дану практику широко застосовували й фальшивомонетники, проте ризики підробки низькопробної білонової монети

значно перевищували можливі доходи від такої діяльності. З урахуванням зазначеного а також якості виготовлених штемпелів, зокрема деталізовану іконографію обличчя володаря та його одягу на монетах другого типу, цілком ймовірно, що карбування монет другого підтипу здійснювалося все ж на монетному дворі. А головне, що свідчить про те, що монети із амальгамою карбувалися на тому ж монетному дворі, що й білонові монети першого типу, – це подібність штемпелів реверсу, які мають монети першого та другого підтипів.

У період після захоплення хрестоносцями о. Кіпр і до часу правління Генріха I офіційне погіршення якості монет могло бути можливим у період короткого правління островом представниками Ордену тамплієрів та на початку володарювання на острові Гі де Лузіньяна. Тамплієри увійшли в історію не лише як борці за християнську віру, а й як підприємливі банкіри. У квітні 1192 року відбулося повстання місцевих жителів проти влади тамплієрів. Це було повстання проти їхньої фінансової політики, спрямованої на визискування мешканців острова. Як відомо, після поразки у Битві при Хаттіні 4 липня 1187 р. та втрати у жовтні 1187 р. Єрусалиму Орден тамплієрів переживав складні часи. Купивши у Річарда Левове Серце в кредит о. Кіпр, тамплієри намагалися максимально використати його ресурси для зміцнення фінансового стану Ордену та для остаточного розрахунку з англійським королем за покупку. Проте їхня фіскальна політика викликала спротив місцевого населення, який виріс у відкрите військове повстання кіпріотів проти Ордену храмовиків. Тамплієри займалися лихварством, їх вважають винахідниками чеків. Тому цілком можливим було карбування ними і неповноцінних білонових монет, у яких відсоток срібла складав близько 2 %.

Стосовно монет другого підтипу, у яких срібло, як елемент, що надавав вартість монеті, було замінено срібною амальгамою, внаслідок чого вміст срібла було зменшено майже у 20 разів, то цей підтип монет із літерами R-Є-X, чи принаймні посріблення цих монет, на нашу думку, можна віднести до часів Гі де Лузіньяна. На користь такого припущення вказує паризький зразок білого безанту Гі де Лузіньяна, описаний Г. Шлюмберже (Schlumberger 1954). Дана монета, як і монети із літерами R-Є-X, містила залишки Mercury, який, безсумнівно, використовувався для позолоти монети, у монетному сплаві якої лише 16,2 % золота і 65,5 % срібла а також 18,3 % міді (Metcalf 1998: 28).

Щодо монет першого типу, то їхнє карбування могло бути розпочато як у період правління тамплієрів на о. Кіпр, так і після отримання його Гі де Лузіньяном. Якщо було використання латинського надпису «REX» у розумінні Ісус Христос на хресті, розміщеному на Голгофі, то це, найперше, може свідчити на карбування цих монет Братами-Воїнами Христа та Соломонового Храму. А фігура монарха (правителів) у візантійському стилі могла символізувати англійського короля Річарда Левове Серце, який був фактичним власником острова до повного його викупу тамплієрами. Саме тамплієри, добре обізнані з монетною системою в державах хрестоносців, могли започаткувати на о. Кіпр карбування монет із нетрадиційною для цього острова монетно-ваговою системою. Карбування монет представниками цього Ордену, який окрім намагання отримати прибутки на о. Кіпр продовжував брати активну участь у житті Леванту, може пояснити розподіл знахідок монет із літерами R-Є-X як на самому острові, де вони карбувалися, так і на материк, де хрестоносці, не зважаючи на втрату Єрусалиму, ще контролювали значну частину Леванту. Проте, як аргумент на користь емісії цих монет чи, принаймні, їх посріблення під час правління Гі де Лузіньяна можна прийняти іконографічну схожість зображення володаря на білих безантах та монетах із літерами R-Є-X. Тоді цей напис буде просто означати короля, без назви його володіння. І це цілком реально стосовно саме Гі де Лузіньяна, який на час отримання Кіпру був королем без королівства. Після смерті своєї дружини Сибіли (донька Єрусалимського короля Альмаріка I та Агнеси Куртенеїської), з якою вони були разом короновані, він, фактично, втратив престол, а отримавши Кіпр від Річарда I Левове Серце, Гі де Лузіньян мав офіційний титул «*per Dei gratiam in sancta civitate Thersalem Latinorum rex VIII et Cipri dominus*», тобто він був VIII королем Єрусалима і лише володарем Кіпру. Спадкоємницею королівської корони Єрусалиму стала Ізабелла, сестра Сибіли по батькові, а після її весілля із Конрадом Монферратським 24 листопада 1190 р. той отримав фактичну королівську владу. Щоправда, 1191 р. Конрад Монферратський під тиском Річарда I Левове Серце все ж визнав королем Гі де Лузіньяна і став його спадкоємцем. Але вже у квітні 1192 р. барони Єрусалимського королівства обрали королем Конрада Монферратського, а Гі де Лузіньян, перебравшись на Кіпр, продовжував використовувати королівський титул.

Щодо другого типу монет, карбованих на о. Кіпр емісії до білонових деньє Гі де Лузіньяна, то це білонове, а фактично мідне деньє Гі де Лузіньяна як короля Єрусалиму (Рис. 5).



Рис. 5 (Coin of Guy de Lusignan)

Ав.: бюст Гі де Лузіньяна в анфас, по колу легенда REX GVIDO D
Рев.: Храм Гробу Господнього з круглим куполом, по колу легенда +E IERVSALEM
Вага – 1,03 г, діаметр – 17 мм.

Монети цього типу, як і попереднього, зустрічаються переважно у знахідках на о. Кіпр та на материк, зокрема в Антіохії. Відомий британський нумізмат професор Оксфордського університету Д. М. Меткалф вважав за доцільне попередньо віднести ці монети «до Кіпру, і не виключати Лімасол як монетний двір, хоча докази з цього приводу занадто неточні, щоб бути остаточними» (Metcalf 1995: 178). Ми цілком підтримуємо цю гіпотезу, на користь якої свідчать і результати проведеного нами аналізу сплавів монет, карбованих на о. Кіпр наприкінці XII ст. (Таблиця 2). Для аналізу ми взяли монети, карбовані в період правління на о. Кіпр Ісаака Комніна (1184–1191), та монету із портретом Гі де Лузіньяна на аверсі і Храмом Гробу Господнього на реверсі та легендами REX GVIDO D /+E IERVSALEM.

Таблиця 2

Елементний склад монет, карбованих на о. Кіпр у період правління
Ісаака Комніна та Гі де Лузіньяна (1184–1194 рр.)

Елементи	Ісаак Комнін (1184–1191 рр.)				Гі де Лузіньян (1192–1194 рр.)
	Тетаргерон DOC vol.IV.pl.XIX, 8.1	Тетаргерон DOC vol.IV.pl.XIX, 10a2	Тетаргерон DOC vol.IV.pl.XIX, 10a3	Трахя Sear 1992	D. M. Metcalf # 628
13 Al	3,771±0,152	1,950±0,163	0,330±0,111		4,389±0,097
14 Si	21,973±0,112	22,219±0,122	6,243±0,073	4,233±0,059	21,514±0,070
15 P	0,318±0,018	0,140±0,020	0,069±0,012	0,280±0,013	0,652±0,014
16 S	0,394±0,010	0,117±0,012	0,364±0,011	0,362±0,010	0,141±0,006
19 K	1,878±0,009	1,793±0,010			
20 Ca	2,766±0,009	7,224±0,020	1,299±0,005		2,224±0,005
22 Ti	0,124±0,014	0,127±0,015			0,177±0,009
23 V	ppm 360±84	ppm 329±86			ppm 240±46
24 Cr				0,088±0,007	ppm98±25
25 Mn					ppm 133±22
26 Fe	0,442±0,009	0,667±0,011	0,232±0,010	ppm 390±78	0,916±0,007
28 Ni					0,055±0,003
29 Cu	66,550±0,143	63,755±0,148	87,970±0,125	92,236±0,067	68,297±0,092
30 Zn					ppm 384±47
33 As		0,095±0,011			ppm 226±30
38 Sr				ppm 187±38	-
47 Ag	0,990±0,013	0,522±0,010	2,993±0,027	2,217±0,024	0,953±0,006
49 In					ppm 388±42
50 Sn					ppm 331±70
51 Sb	0,183±0,017	0,186±0,018			0,174±0,008
82 Pb	0,574±0,015	1,172±0,022	0,500±0,019	0,528±0,020	0,328±0,005

Елементний склад монет із портретом Гі де Лузіньяна на аверсі і Храмом Гробу Господнього на реверсі та легендами REX GVIDO D /+E IERVSALEM засвідчив, що він досить близький до монет Ісаака Комніна, що може свідчити на користь їхнього карбування на о. Кіпр. Якщо порівняти дані таблиць №1 і №2, то стає очевидним, що елементний склад монет, карбованих на о. Кіпр у період правління Ісаака Комніна (1184–1191), подібний до елементного складу монет з літерами R-Є-X та монет Гі де Лузіньяна, короля Єрусалиму. Цікавим виявився факт наявності у складі тетартерона Ісаака Комніна (Sear 1998) срібла (47 Ag) у межах 0,52–2,99 %. З урахуванням забрудненості поверхні монет залишками закам'янілого піску (14 Si) а також іншими елементами, які потрапили на поверхню цих монет у процесі їхнього обігу та перебування у поверхні землі (піску) досліджувані зразки монет не дають можливості для чіткого визначення відсотка елементів монетного сплаву під час енергодисперсійного рентгенофлуоресцентного аналізу. Разом з тим можна стверджувати, що дані монети містять відсоток срібла (47 Ag), близький до показників третього зразка цього типу монет, який був очищений від різних нашарувань більш якісно. Таким чином можна стверджувати, що тетартерони Ісаака Комніна (Hendy 1999, pl. XIX, 8.1, 10a2, 10a3) карбувалися як білонові монети, що було характерно також і для продукції Константинопольського монетного двору (Hendy 1999: 49). Таку ж практику карбування білонової монети було продовжено під час створення там держави хрестоносців Гі де Лузіньяном (1192–1194). Неочищена монета цього емітента (24,531 % залишків піску **14 Si (Кремній)** та бруду (**15 P (Фосфор), 16 S (Сірка) 19 K (Калій), 20 Ca (Кальцій)**) містить срібла (47 Ag) близько 1 % і не може бути класифікована як мідна фракція деньє, адже мідні руди не містять такої кількості цього благородного металу. Таким чином, ми можемо розглядати монету Гі де Лузіньяна, володаря Кіпру (D.M.Metcalf # 628), виключно як білонову, тобто деньє, хоча із заниженим вмістом срібла (fiduciary coin), що, виходячи із проведених нами досліджень, було характерним саме для монетного карбування на о. Кіпр наприкінці XII ст. Саме подібний показник срібла – близько 2 %, має і перший тип монет із надписом R-Є-X, тобто монета є білоною і за метрологічними показниками (вагою та розміром) відповідає білоновим деньє держав хрестоносців XII ст. Усе це дає нам підстави класифікувати монети з літерами R-Є-X та монети із портретом Гі де Лузіньяна на аверсі й Храмом Гробу Господнього на реверсі та легендами REX GVIDO D /+E IERVSALEM також як деньє.

Іконографія останньої монети виразно дисонує із монетою з надписом R-Є-X та білими безантами Гі де Лузіньяна. Штемпелі для останніх явно виготовляв монетний майстер, який не знав латини, а ще монетні легенди містять помилки, що може вказувати на те, що для деньє із портретом Гі де Лузіньяна на аверсі й Храмом Гробу Господнього на реверсі та легендами REX GVIDO D /+E IERVSALEM були виготовлені латинським майстром ще на материку, але внаслідок об'єктивних причин, наприклад, через втрату реальної влади Гі де Лузіньяном, не були використані там.

Після емісій хрестоносцями цих двох типів монет на о. Кіпр була сформована нова, характерна для держав хрестоносців, монетно-вагова система. Наступні емісії монет Гі де Лузіньяна на Кіпрі складали білонові монети вагою 1,2 г із восьмикутною зіркою на аверсі та круговою легендою +REX GVIDO і хрестом на реверсі з круговою легендою +DE CIPRO (Coins of the Crusader: 269). Наступний тип білонових деньє Гі де Лузіньяна карбувався вагою близько 0,80 г. Монети містили на аверсі зображення вежі/воріт, а на реверсі хрест, у сегментах якого симетрично зображалися 2 півмісяці та 2 крапки (Рис. 6) або лише 4 крапки. Ці монети мали аналогічні легенди з тими, що мали місце на монетах з восьмикутною зіркою.



Рис. 6 (Billon Denier)

Ав.: Вежа із зубцями; в центрі зірка, по колу легенда +REX GVIDO.

Рев.: Хрест із кульками/крапками в першій та останній чвертях а також півмісяцем у другій і третій чвертях, по колу легенда +DE CIPRO.

Вага – 0,77 г, діаметр – 19 мм, метал – білон, номінал – деньє.

За такою ж монетною стопою (0,80 г) карбувалися й білонові монети наступника Гі де Лузіньяна Аморі I (Амальріха). На цих монетах було відсутнє ім'я монетного сеньйора, а на обох боках монети лише вказувалося місце карбування +DE CIPRO.

Висновки. Одним із результатів Третього хрестового походу стало утвердження влади хрестоносців на Кіпрі. Хрестоносці, зокрема, ймовірно тамплієри та апріорі Гі де Лузіньян встановили на Кіпрі нову монетно-вагову систему, змінивши візантійську яка існувала до 1191 року. Першими емісіями хрестоносців на Кіпрі були електрові монети – білі безанти та білонові деньє. Перші білонові деньє, зокрема монети із літерами R-E-X і монети з портретом Гі де Лузіньяна на аверсі й Храмом Гробу Господнього на реверсі та легендами REX GUIDO D +E IERUSALEM містили лише близько 2% срібла, як і тетартерони попереднього правителя Кіпру Ісаака Комніна. Наступні емісії білонових деньє мали значно більший відсоток срібла: $\approx 23,7\%$ в монетах Генрі I, $\approx 62,9\text{--}65,2\%$ в монетах Гуго III (Stahl, Poirier & Nao 2011: 1630) і карбувалися у європейському стилі із зображенням зірок, воріт та хрестів. Візантійський стиль іконографії зберігався лише для електрових білих безантів, емісія яких тривала до 1285 року, за королів Аморі I (1194–1205 pp.), Гуго I (1205–1218 pp.), Генрі I (1218–1253 pp.), Гуго III (1267–1284 pp.) та Іоанна I (1284–1285 pp.).

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Орлик В. М. До питання започаткування монетного карбування в державах хрестоносців (на прикладі Едеського графства). *Спеціальні історичні дисципліни*. 2011. Число 18. С. 157–163.

Bendall, S. A Cypriot Coin of Richard I Lion-heart? *NumCirc*. 2002. CX. 2 (April). P. 62–3.

Bendall, S. Richard I in Cyprus Again, *NumCirc* 2004. CXXII.2(April), pp. 85–6.

Bendall, S. An Unpublished Tetarteron and a Hoard of Coins of Isaac Comnenus of Cyprus (A.D. 1184–1191). *NumCirc* 2005. CXIII. 6 (December). P. 371.

Billon Denier. Guy de Lusignan, 1192–1194. <https://numismatics-medieval.dioptre.cyi.ac.cy/?q=content/billon-denier-guy-de-lusignan-1192-1194>

Coins of the Crusader States [Alex G. Malloy, Irene F. Preston, Arthur J. Seltman, Michael L. Bates, A. A. Gordus, D. M. Metcalf, Roberto Pesant] Berman, 2004.

Coin of Guy de Lusignan. URL: https://www.bearersofthecross.org.uk/collections/getrecord/LDOSJ_C282

Hendy, Michael F. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, 4: Alexius I to Michael VIII, 1081–1261, part 1: Alexius I to Alexius V (1081–1204), Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection. 1999.

Metcalf, D. M. *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum*, Oxford, RNS, London. 1995.

Metcalf D. M., The White Bezants and Deniers of Cyprus 1192–1285. Nicosia, 1998. 266 p.

O'Hara M. D. A Possible Coinage for Alexius II (?), *Numismatic Circular*. May 1989. P. 111–113.

Orlyk, V. Coins in Byzantine Style with the Latin Letters R-E-X. *The Numismatic Chronicle*, 2021. 181, pp. 233–246.

Phillips M. *Antiochene Anomalies*, *Newsletter of the London Coin Club*, 1991. №7 (16). P. 22–34; and op tit. 1993, 17. P.22–33.

Schultze, I. and W. A Cypriot Coin of Richard I Lion-heart, *NumCirc* 2003. CXI. 1 (February) P. 6–7.

Schlumberger G., *Numismatique De L'Orient Latin*. Graz, 1954 reprint of Paris, 1878 original. Vol. 1. 505 p.

Stahl A. M., Poirier G. & Nao Y. (2011). A Perplexing Hoard of Lusignan Coins from Polis, Cyprus. *Proceedings of the XIV International Numismatic Congress*, Glasgow 2009, ed. by Nicholas Holmes (Glasgow, 2011). P. 1625–1631.

REFERENCES

Bendall, S. (2002). A Cypriot Coin of Richard I Lion-heart? *NumCirc* CX. 2 (April). P. 62–3. [in English]. [in English].

Bendall, S. (2004). Richard I in Cyprus Again, *NumCirc* CXXII.2(April). P. 85–86.

Bendall, S. (2005). An Unpublished Tetarteron and a Hoard of Coins of Isaac Comnenus of Cyprus (A.D. 1184–1191). *NumCirc* CXIII. 6 (December). P. 371. [in English].

Billon Denier. Guy de Lusignan, 1192–1194. [in English]. URL: <https://numismatics-medieval.dioptre.cyi.ac.cy/?q=content/billon-denier-guy-de-lusignan-1192-1194>

**Scientific Bulletin of the Izmail State University of Humanities.
Section Historical Sciences. Issue 67**

- Coins of the Crusader States [Alex G. Malloy, Irene F. Preston, Arthur J. Seltman, Michael L. Bates, A. A. Gordus, D. M. Metcalf, Roberto Pesant] Berman, 2004. [in English].
Coin of Guy de Lusignan. [in English]. URL: https://www.bearersofthecross.org.uk/collections/getrecord/LDOSJ_C282
- Hendy, Michael F. (1999). *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, 4: Alexius I to Michael VIII, 1081–1261, part 1: Alexius I to Alexius V (1081–1204), Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection. [in English].
- Metcalf, D. M. (1995). *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum*, Oxford, RNS, London. [in English].
- Metcalf D. M. (1998). *The White Bezants and Deniers of Cyprus 1192–1285*. Nicosia. 266 p. [in English].
- O'Hara M. D. (1989). A Possible Coinage for Alexius II (?), *Numismatic Circular*. May. P. 111–113. [in English].
- Orlyk V. M. (2011) Do pytannya zapochatkuvannya monetnoho karbuвання v derzhavakh khrestonostsiv (na prykladi Edes'koho hrafstva). [On the question of the initiation of coinage in the Crusader states (on the example of the Edessa County)]. *Spetsial'ni istorychni dystsypliny*. № 18. P. 157–163. [in Ukrainian].
- Orlyk, V. (2021). Coins in Byzantine Style with the Latin Letters R-E-X. *The Numismatic Chronicle*. №181. P. 233–246. [in English].
- Phillips M. (1991). *Antiochene Anomalies*, *Newsletter of the London Coin Club*, 7, 16 pp 22–34; and *op tit.* 1993, 17, pp. 22–33. [in English].
- Schultze, I. and W. (2003). A Cypriot Coin of Richard I Lion-heart, *NumCirc CXI*. 1 (February), pp. 6–7. [in English].
- Schlumberger G., (1954). *Numismatique De L'Orient Latin*. Graz, reprint of Paris, 1878 original. Vol. 1. 505 p. [in English].
- Stahl A. M., Poirier G. & Nao Y. (2011). A Perplexing Hoard of Lusignan Coins from Polis, Cyprus. *Proceedings of the XIV International Numismatic Congress, Glasgow 2009*, ed. by Nicholas Holmes (Glasgow, 2011). P. 1625–1631. [in English].

АНОТАЦІЯ

Протягом 1096–1291 рр. було здійснено вісім хрестових походів. У Третньому хрестовому поході 1189–1192 рр., через резонанс втрати Святої Землі, взяли участь троє наймогутніших європейських монархів, зокрема, імператор Священної Римської імперії Фрідріх I Барбаросса, король англійців, герцог норманів та аквітанців, граф Анжу Річард I Левове Серце та король Франції Філіп II Август. Одним із результатів Третнього хрестового походу стало утвердження влади хрестоносців на Кіпрі. Хрестоносці, зокрема, ймовірно тамплієри та апріорі Гі де Лузіньян встановили на Кіпрі нову монетно-вагову систему, змінивши візантійську, яка існувала до 1191 року. Першими емісіями хрестоносців на Кіпрі були електрові монети – білі безанти та білонові деньє. Перші білонові деньє, зокрема монети із літерами R-E-X і монети з портретом Гі де Лузіньяна на аверсі й Храмом Гробу Господнього на реверсі та легендами REX GVIDO D /+E IERVSALEM, містили лише близько 2 % срібла, як і тетартерони попереднього правителя Кіпру Ісаака Комніна. Наступні емісії білонових деньє мали значно більший відсоток срібла: близько 23,7 % у монетах Генрі I, близько 62,9–65,2 % у монетах Гуго III, і карбувалися у європейському стилі із зображенням зірок, воріт та хрестів. Візантійський стиль іконографії зберігався лише для електрових білих безантів, емісія яких тривала до 1285 року за королів Аморі I (1194–1205 рр.), Гуго I (1205–1218 рр.), Генрі I (1218–1253 рр.), Гуго III (1267–1284 рр.) та Іоанна I (1284–1285 рр.).

Ключові слова: хрестові походи, візантійський стиль, Кіпр, монети, деньє, Річард I, Гі де Лузіньян, тамплієри.